

DUDÁS ELŐD
(Budapest, Magyarország)

Kajkavska grafija u 18. stoljeću

Sažetak: Povijesni razvoj kajkavske grafije počinje s drugom polovicom 16. stoljeća, kada su objavljene prve tiskane knjige na kajkavskom jeziku. Time su položeni temelji kajkavske grafije. U 17. stoljeću dolazilo je do usustavljanja i normiranja kajkavske grafije, međutim uporaba je pojedinih grafema ostala nepromijenjena te je slijedila uzus prvih knjiga. Kajkavska grafija 18. stoljeća već je dosljedno normirana sa sitnim odstupanjima. Najveću je poteškoću za kajkavske pisce značilo označavanje fonema /s/ i /ʃ/, što je ostalo problematično i u 18. stoljeću.

Ključne riječi: hrvatski jezik, kajkavska grafija, uporaba grafema, mađarski utjecaj, mađarska grafija

Latinica u Hrvata

Počeci

Latinica je bila treće pismo koje su upotrebljavali Hrvati. Ako se govori o hrvatskoj pismenosti, onda primarnost pripada glagoljici, a u slučaju pismenosti na bilo kojem drugom jeziku to ne vrijedi jer se u latinskoj pismenosti hrvatskog srednjovjekovlja pojavljuje već od druge polovice 9. stoljeća (*Trpimirova darovnica* iz 852. g.). Latinska se pismenost njegovala u benediktinskim i drugim samostanskim i katedralnim skriptorijima u Zadru i Splitu, na Rabu i Osoru (HERCIGONJA 1994: 42). Međutim prvi latinični spomenici hrvatske pismenosti potječu tek iz 14. stoljeća: *Red i zakon sestara dominikanki* iz 1345. g., *Šibenska molitva* iz druge polovice 14. stoljeća, *Korčulanski lekcionar* (druga polovica 14. stoljeća), *Žića svetih otaca* (druga polovica 14. stoljeća) i *Cantilena pro Sabatho* iz 1385. g. Tada su se glagoljica i ćirilica/bosančica upotrebljavale već stoljećima. Unatoč tomu latinica se tijekom 15. stoljeća proširila na čitavom hrvatskom jezičnom području (VINCE 1978: 72) i polako preuzimala vodeću ulogu glagoljice u hrvatskoj pismenosti te ju je naposljetku i istisnula.

Sjeverna tradicija latinice

Hrvatska je latinica imala dvojnu tradiciju, koja je bila njezino najvažnije obilježje stoljećima. To se smatra prirodnom posljedicom političke, gospodarske i crkvene podijeljenosti Hrvatske na jug i sjever. Razvila su se dva sustava latinične grafije, tj. dvije tradicije (južna i sjeverna), koje je obilježavao različit izgovor crkvenog latinskog jezika. Na razvoj kajkavske grafije utjecala

je sjeverna tradicija jer se kajkavsko narječje u povijesnom smislu govori na sjevernim dijelovima Hrvatske. Ključnu je ulogu igrala Zagrebačka biskupija koju je osnovao ugarski kralj Ladislav oko 1094. g. Na području Zagrebačke biskupije izgovor je latinskih glasova pratio mađarski uzus. U srednjovjekovnom se mađarskom jeziku lat. /s/ izgovaralo kao [ʃ], a u međusamoglasničkom položaju i rjeđe na početku riječi kao [z], npr. lat. *sanctus* 'svetac' > mađ. *sanktus* > hrv. *šanktuš*; lat. *rosa* 'ruža' > mađ. *rózsa* > hrv. *roža*, lat. *synagoga* 'sinagoga' > mađ. *zsinagóga* > hrv. *žinagoga*. Mađarska se izgovorna inačica latinskog /s/ dakako odražava i u latinskim vlastitim imenima i posuđenicama, npr. lat. *Moses* > mađ. *Móses* [Mo:ʒeʃ] > hrv. *Možeš*, lat. *Kaifas* > mađ. *Kaifas* > hrv. *Kaifaš*, lat. *fundus* > mađ. *fundus* > hrv. *funduš*, lat. *patronus* > mađ. *patrónus* > hrv. *patronuš* (HADROVICS 1977: 15)¹. Liturgijske su knjige u Zagrebačku biskupiju stizale mađarskim posredovanjem, a tako je naravno bila prihvaćena i mađarska izgovorna inačica latinskih glasova. Razlog toga jest to da je Zagreb bio pod nadzorom Ostrogonске, poslije Kalačke nadbiskupije jer je Zagrebačka nadbiskupija nastala tek 1852. g.

1. tablica: Grafemi sjeverne tradicije

fonem	grafemi
/ts/	ch, cz
/tʃ/	ch, cs, cf, ts, tf
/ć/	ch
/đ/	gy, gi, dy, dgy
/dʒ/	gy, gi, dy, dgy
/ʎ/	ly, li
/ɲ/	ny, ni
/s/	z, sz, fz
/ʃ/	s, f, ss, ff
/z/	z
/z/	s, f

(usp. HADROVICS 1994: 11).

Kajkavska grafija

Uvodne napomene

Kajkavska grafija jest naziv za hrvatsku latiničnu grafiju koja se primjenjivala u kajkavskim knjigama, točnije u izdanjima od prve tiskane

¹ Ovaj se rad nalazi u rukopisnoj ostavštini akademika Lászla Hadrovicsa na Katedri za slavensku filologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta Loránda Eötvösa u Budimpešti. Riječ je o profesorovu izlaganju na međunarodnom znanstvenom skupu održanom od 8. do 11. studenog 1977. g. u Veneciji.

knjige (*Decretum*, 1574. g.) do tridesetih godina 19. stoljeća, kada je nastala prva zajednička hrvatska latinična grafija zahvaljujući pravopisnim reformama Ljudevita Gaja. Ta se grafija oblikovala u prvim tiskanim knjigama iako to ne znači da poslije nije doživjela promjene. Način pisanja prvih autora bio je uzor i za pisce 17., čak i 18. stoljeća, a u međuvremenu je dolazilo do primjene novih grafema i manjih preciziranja pri uporabi pojedinih.

Kajkavska se grafija temelji na sjevernoj tradiciji hrvatske latinice, dakle obilježava ju mađarski izgovor lat. /s/ kao [ʃ] ili [ʒ]. Iz toga slijedi da je mađarski utjecaj u njoj očit, što se odnosi i na označavanje pojedinih fonema mađarskim grafemima. Razloge mađarskog utjecaja Antun Šojat objašnjava ovako: „*Vjekovna povezanost s Mađarima, odvojenost, politička i stvarna, od dalmatinskih Hrvata i utjecaja talijanske kulture, odbojnost prema njemačkoj kulturnoj sferi, reprezentiranoj politikom carske Austrije, upućuju prve kajkavske pisce na široko otvaranje vrata mađarskom utjecaju, pa su oni, u tom smislu, prihvatili i označavanje svojih glasova grafemima i načinom bilježenja paralelnih ili sličnih mađarskih glasova.*” (ŠOJAT 1970: 266). Svakako treba istaknuti i njemački utjecaj, koji se također očituje u kajkavskoj grafiji.

Istaknuti mađarski slavist, István Kniezsa, mišljenja je da je kajkavska grafija svjesno pratila mađarski uzus od rukopisnih latinskih povelja sve do 17. stoljeća (KNIEZSA 1936: 199). Međutim mađarska je grafija tijekom 17. stoljeća doživjela niz reformi koje se ne pojavljuju u kajkavskim knjigama jer kajkavski pisci primjenjuju tradicionalno označavanje pojedinih fonema, što se najbolje očituje u označavanju fonema /ʃ/ i /ʒ/ (KNIEZSA 1936: 199).

László Hadrovics, najveći mađarski kroatist, također se bavio kajkavskom grafijom u svojoj antologiji kajkavske književnosti iz 1964. g. Uputio je na mađarski izgovor latinskih glasova i neposredno preuzimanje pojedinih mađarskih dvoslova i troslova, a ponekad je došlo i do nekih promjena u njima (HADROVICS 1964: 10).

Olga Šojat, odlična istraživačica kajkavske književnosti, o kajkavskoj grafiji tvrdi da se temelji na mađarskoj grafiji, a što potkrepljuje važnom razlikom da u kajkavskim knjigama ne pronalazimo dijakritičke znakove (ŠOJAT 1977: 12). Dodaje još to da je ta grafija ostala gotovo nepromijenjena za tri stoljeća.

Razvoj kajkavske grafije

Prema usporednim pojavama i zajedničkim obilježjima povijesni razvoj kajkavske grafije može se podijeliti na četiri razdoblja:

- I. razdoblje (druga polovica 16. stoljeća) – počeci kajkavske grafije
- II. razdoblje (17. stoljeće) – usustavljanje norme kajkavske grafije
- III. razdoblje (18. stoljeće) – normirana kajkavska grafija s pojedinim reformama
- IV. razdoblje (prva desetljeća 19. stoljeća) – pad kajkavske grafije, pobjeda pravopisnih reformi Ljudevita Gaja.

Ishodište je za razvoj kajkavske grafije naravno I. razdoblje, tj. druga polovica 16. stoljeća, kada su objelodanjene prve tri kajkavske knjige.

2. tablica: Grafemi kajkavske grafije u 16. stoljeću

	/tʂ/	/tʃ/	/d̂/	/l̂/	/ɲ/	/s/	/ʃ/	/z/
PD 1574	⟨cz⟩, ⟨ccz⟩	⟨ch⟩	⟨gi⟩	⟨li⟩, ⟨ly⟩	⟨ni⟩	⟨sz⟩, ⟨ß⟩	⟨f⟩, ⟨ff⟩, ⟨s⟩	⟨f⟩, ⟨s⟩
VK 1578	⟨cz⟩	⟨ch⟩	⟨gi⟩	⟨li⟩	⟨ni⟩	⟨z⟩, ⟨sz⟩, ⟨fz⟩	⟨f⟩, ⟨ff⟩, ⟨s⟩	⟨f⟩, ⟨s⟩
VP 1586	⟨cz⟩	⟨ch⟩	⟨g⟩ ⟨gi⟩	⟨li⟩	⟨ni⟩	⟨sz⟩, ⟨fz⟩, ⟨z⟩	⟨s⟩, ⟨f⟩, ⟨ff⟩	⟨f⟩, ⟨sh⟩, ⟨s⟩

Navedeni grafemi potvrđuju činjenicu da je označavanje fonema /tʂ/, /tʃ/, /l̂/, /ɲ/ i /ʃ/ sasvim dosljedno i zajedničko svim trima knjigama iako su uočljive sitne razlike. Očit je velik broj dvoslova, a pojavljuje se čak i jedan troslov. Krajem 16. stoljeća još ne možemo govoriti o usustavljenoj kajkavskoj grafiji, međutim prvo je razdoblje itekako važno jer se smatra ishodištem razvoja drugog razdoblja.

II. razdoblje, dakle 17. stoljeće, u povijesnom je razvoju kajkavske grafije imalo ključnu ulogu. S jedne se strane povećava broj tiskanih knjiga, što olakšava njezino istraživanje. S druge strane vidi se naslanjanje na grafijsku tradiciju prošlog stoljeća, a pojavljuju se i neki novi grafemi. To je vrijeme formiranja kajkavske grafijske norme koju će naslijediti sljedeće razdoblje. Pokušaj usustavljanja kajkavske grafije nalazimo u molitveniku Nikole Krajačevića (*Molitvene knyisicze*, Graz, 1640. g.), gdje autor predlaže konkretna rješenja za označavanje pojedinih fonema (FARKAŠ–ĆURAK 2016: 98). Zagrebački biskup Petar Petretić u pogovoru prijevoda evanđelja Nikole Krajačevića (*Szveti Evangeliomi*, Graz, 1651. g.) ugleda se u mađarsku grafiju (FARKAŠ–ĆURAK 2016: 98).

3. tablica: Grafemi kajkavske grafije u 17. stoljeću

/tʂ/	/tʃ/	/d̂/	/l̂j/	/ɲj/	/s/	/ʃ/	/z/
⟨cz⟩	⟨ch⟩, ⟨cʃ⟩	⟨gy⟩, ⟨gj⟩, ⟨gi⟩	⟨ly⟩, ⟨li⟩	⟨ny⟩, ⟨nj⟩, ⟨ni⟩	⟨fz⟩, ⟨z⟩, ⟨sz⟩	⟨f⟩, ⟨s⟩, ⟨ff⟩, ⟨fs⟩, ⟨ss⟩, ⟨ß⟩	⟨f⟩, ⟨s⟩

Označavanje je fonema /tʂ/, /tʃ/ i /z/ veoma dosljedno. Za /tʂ/ je bio u uporabi tek jedan grafem, za /tʃ/ isto dosljedno jedan, a jedino se u Krajačevićevu

prijevodu evanđelja pojavljuje drugi grafem, tj. ⟨cl⟩. Fonem /z/ pisao se dvama grafemima bez bilo kakvih pravila glede uporabe jednog ili drugog. Označavanje palatala /đ/, /lj/ i /nj/ najčešće prati mađarski uzus, dakle nalazimo ⟨gy⟩, ⟨ly⟩, ⟨ny⟩, a drugi su grafemi tek slučajni. Najveću nedosljednost zrcali način označavanja fonema /s/ i /ʃ/. Za njih postoji više grafema čija uporaba nije posve dosljedna. Usporedba ovoga grafijskog sustava sa sustavom iz 16. stoljeća pokazuje kontinuitet, ali naravno ima i nekoliko odstupanja, što se očituje prije svega u označavanju palatalnih suglasnika. S najvećim se izazovima kajkavska grafija suočila u označavanju fonema /s/ i /ʃ/, što potvrđuje velik broj grafema i njihova nedosljedna uporaba.

Kajkavska grafija u 18. stoljeću

Treće razdoblje povijesti kajkavske grafije ističe se s nekoliko bitnih razlika u usporedbi s prijašnjim stoljećima. Sedamnaesto su stoljeće kajkavske književnosti obilježavala nabožna djela (molitvenici, pjesmarice, prijevod evanđelja), a pokušaji stvaranja djela svjetovnoga sadržaja bili su rijetki. Jedina iznimka zapravo je prvi kajkavski rječnik, tj. Habledićev *Dictionar* (Graz, 1670. g.). Osamnaesto stoljeće svakako znači novost u razvoju kajkavske pisane riječi zato što se odlikuje žanrovskom raznolikošću. Uz nabožnu se književnost stoga objavljuju i prvi školski udžbenici na kajkavskom, izlaze novi rječnici, objelodanjene su prve kajkavske gramatike te još neka djela svjetovnog sadržaja. Gramatike i neki udžbenici sadržavaju i pravopisna pravila, odnosno pravopisne savjete, a najopsežniju raspravu o kajkavskoj grafiji ipak nalazimo u Šušnik-Jambrešićevu rječniku iz 1742. g. Andrija Jambrešić, priređivač rječnika *Lexicon Latinum*, napisao je raspravu s naslovom *Manuductio ad croaticam orthographiam* 1732. g., koja je objavljena i u rječniku kao dodatak s neznatnim izmjenama (FARKAŠ–ĆURAK 2016: 98) iako pod naslovom *Orthographia seu recta Croaticae (generali vocabulo Illyricae, seu Szlavonicae) scribendi ratio* (HADROVICS 2002: 57). Jambrešić u svom radu predlaže konkretne grafeme za označavanje pojedinih fonema (v. HADROVICS 2002: 57–58). Međutim ni sâm ih nije bio dovoljno svjestan, što Hadrovics objašnjava time da tiskare nisu imale potrebne alate za tiskanje očekivanih grafema (HADROVICS 2002: 57).

Vrijedne podatke sadrže i pravopisni udžbenici iz 1779. i 1780. g., koji su detaljno opisani u monografiji Pétera Királya (KIRÁLY 2003: 164–167).

Prikaz grafema 18. stoljeća

U svrhu prikazivanja grafema u kajkavskim knjigama 18. stoljeća odlučili smo se za korpus koji se sastoji od osam knjiga šest autora. Takav korpus već može pružiti jasan pregled o primijenjenim grafemima te je već prilično bogat time što se u njemu odražavaju određene tendencije. Pri izboru tekstova/izvora usredotočili smo se na žanrovsku raznolikost jer se pojavljuju nabožne i svjetovne knjige te dva kapitalna djela kajkavske leksikografije.

4. tablica: Grafemi kajkavske grafije u 18. stoljeću

	/tʂ/	/tʃ/	/d̥/	/lj/	/nj/	/s/	/ʃ/	/z/
ŠH 1724	⟨cz⟩	⟨ch⟩, ⟨cf⟩	⟨gy⟩	⟨lj⟩, ⟨li⟩	⟨nj⟩, ⟨ni⟩	⟨fz⟩, ⟨z⟩, ⟨sz⟩	⟨f⟩, ⟨s⟩, ⟨ff⟩	⟨f⟩, ⟨s⟩
BG 1740	⟨cz⟩	⟨ch⟩	⟨gy⟩	⟨ly⟩	⟨ny⟩	⟨fz⟩, ⟨sz⟩	⟨f⟩, ⟨s⟩, ⟨ff⟩, ⟨fs⟩, ⟨sf⟩	⟨f⟩, ⟨s⟩
MZ 1742	⟨cz⟩	⟨ch⟩	⟨dy⟩, ⟨gy⟩	⟨ly⟩	⟨ny⟩	⟨fz⟩, ⟨sz⟩	⟨f⟩, ⟨s⟩, ⟨ff⟩	⟨f⟩, ⟨s⟩
JL 1742	⟨cz⟩	⟨ch⟩	⟨dy⟩, ⟨gy⟩	⟨ly⟩	⟨ny⟩	⟨fz⟩, ⟨sz⟩	⟨f⟩, ⟨s⟩, ⟨fs⟩, ⟨B⟩	⟨f⟩
ZM 1768	⟨cz⟩	⟨ch⟩	⟨gy⟩	⟨ly⟩	⟨ny⟩	⟨fz⟩, ⟨z⟩, ⟨sz⟩	⟨f⟩, ⟨s⟩, ⟨ff⟩, ⟨fs⟩	⟨f⟩, ⟨s⟩
LV 1776	⟨cz⟩	⟨ch⟩	⟨gy⟩, ⟨dj⟩, ⟨dy⟩	⟨ly⟩	⟨ny⟩	⟨fz⟩, ⟨z⟩, ⟨sz⟩	⟨ss⟩, ⟨ff⟩, ⟨fs⟩	⟨f⟩, ⟨s⟩
MH 1779	⟨cz⟩	⟨ch⟩	⟨dy⟩	⟨ly⟩	⟨ny⟩	⟨fz⟩, ⟨z⟩, ⟨sz⟩	⟨f⟩, ⟨s⟩, ⟨ff⟩	⟨f⟩, ⟨s⟩
LN 1788	⟨cz⟩	⟨ch⟩	⟨dy⟩, ⟨gy⟩	⟨ly⟩	⟨ny⟩	⟨fz⟩, ⟨z⟩	⟨f⟩, ⟨s⟩, ⟨ff⟩, ⟨sh⟩	⟨f⟩

Analiza grafema

Nakon prikaza grafijskog sustava 16. i 17. te 18. stoljeća možemo potvrditi da je označavanje fonema /tʂ/, /tʃ/ i /z/ ostalo gotovo nepromijenjeno zato što su pisani istim grafemima u gotovo svim djelima, dakle /tʂ/ dvoslovom ⟨cz⟩, /tʃ/ dvoslovom ⟨ch⟩, a /z/ grafemima ⟨f⟩ i/ili ⟨s⟩. Štefan Škvorc fonem /tʃ/ označava i dvoslovom ⟨cf⟩, koji nalazimo ranije u 17. stoljeću u Krajačevićevim evanđeljima.

Palatalni suglasnici /d̥/, /lj/ i /nj/ najčešće su označeni dvoslovima ⟨gy⟩, ⟨ly⟩ i ⟨ny⟩. Međutim nalazimo i druga rješenja koja su zamjetna i u 17. stoljeću.

Sasvim novi grafem jest ⟨dy⟩ za fonem /ď/, koji se prvi put pojavljuje 1742. g. u Šušnik-Jambrešićevu rječniku i u Juraja Muliha. Pojavljuje se i u kasnijim djelima 18. stoljeća iako uvijek uz druge grafeme za fonem /ď/.

Razvidno je da su kajkavski pisci najviše poteškoća imali s fonemima /s/ i /ʃ/ i u prethodnim stoljećima, a to se nastavilo i u 18. stoljeću. Nepotpuno označavanje tih fonema možemo objasniti činjenicom da je njihovo označavanje bilo nepotpuno i u mađarskoj grafiji, odnosno u mađarskim grafijskim sustavima. Fonem /s/ pisali su dvoslovima ⟨fz⟩ i ⟨sz⟩, a neki autori i slovom ⟨z⟩. Dosljednost u označavanju pak potvrđuje to da kada je riječ tiskana velikim slovima, onda je uvijek pisana grafemom ⟨sz⟩, i to u svim djelima. Uzus je takav bio i ranije, tj. u 17. stoljeću. Zanimljiva je pritom činjenica da grafema ⟨z⟩ nema u dvama rječnicima.

U vezi s označavanjem /ʃ/ također možemo donijeti nekoliko zaključaka. Kao i /s/ i /ʃ/ je dosljedno označeno grafemom ⟨s⟩ kada je riječ tiskana velikim slovima. U međusamoglasničkom položaju također je dosljedno označavanje fonema geminatom, tj. sa ⟨ss⟩, ⟨ff⟩, ⟨fs⟩ i ⟨sf⟩. Suglasnički skup šč od psl. *skj, *stj u svim je izvorima označen grafemima ⟨fch⟩, npr. *gufche* (ŠH 1724), *ifches* (BG 1740), *dopufcha* (MZ 1742), *jofche* (JL 1742, LV 1776). U Lalangovu djelu iz 1788. g. nalazimo i grafem ⟨sh⟩ za fonem /ʃ/. Taj dvoslov ranije se pojavljuje tek u Krajačevićevu molitveniku iz 1640. g., zato se njegova uporaba smatra slučajnom.

Podrijetlo grafema

Grafem ⟨cz⟩ za označavanje fonema /tʃ/ mađarskog je podrijetla. U mađarskoj se grafiji prvi put pojavljuje oko 1430. g. i vjerojatno odražava utjecaj Husova češkog pravopisa (KNIEZSA 1952: 15, KNIEZSA 1959: 7). U mađarskoj grafiji rabio se do 1922. g.

Grafem ⟨ch⟩ također je mađarskog podrijetla. U mađarskoj grafiji pojavljuje se već u 11. stoljeću, a širi se s katoličkom grafijom 16. stoljeća (KNIEZSA 1959: 6, 8, 20). Drugi dvoslov ⟨cf⟩ u mađarskoj se grafiji nikad nije rabio, a prisutan je u nekim prekomursko-slovenskim knjigama 18. stoljeća (v. DUDÁS 2012: 155).

Dvoslovi ⟨gy⟩, ⟨ly⟩ i ⟨ny⟩ mađarskog su podrijetla i također čine sustavni dio suvremene mađarske grafije. U mađarskoj grafiji nalazimo ih od 13. stoljeća, a širili su se s protestantskom grafijom Gáspára Heltaija (KNIEZSA 1959: 34). Drugi grafemi za označavanje fonema /ď/, /lj/ i /nj/ poznati su u južnoj tradiciji hrvatske latinice (v. VONČINA 2002: 288). Najvjerojatnije zrcale talijanski utjecaj, što je razumljivo jer je poznato koju je važnu ulogu imala talijanska grafija u razvoju latinice na jugu Hrvatske.

Grafemi ⟨fz⟩, ⟨z⟩ i ⟨sz⟩ za označavanje fonema /s/ mađarskog su podrijetla. Najstariju tradiciju u mađarskoj grafiji ipak je imao ⟨z⟩, koji nalazimo u sred-njovjekovnim tekstovima i vjerojatno je njemačkog podrijetla (KNIEZSA 1959: 7–8). Dvoslov ⟨fz⟩ bila je inovacija protestantske grafije 16. stoljeća koju je

sastavio pisac i vlasnik tiskare Gáspár Heltai (KNIEZSA 1959: 18). Dvoslov ⟨sz⟩ koji je dio i suvremene mađarske grafije također je plod protestantizma u Ugarskoj. Prvi ga put nalazimo u 16. stoljeću u autora prve mađarske gramatike, Jánosa Sylvestera, i vjerojatno je njemačkog podrijetla (KNIEZSA 1959: 34).

Od grafema za označavanje fonema /ʃ/ jedino slovo ⟨s⟩ zrcali mađarski utjecaj. To slovo dio je i suvremene mađarske grafije, a pojavljuje se već u prvim srednjovjekovnim mađarskim tekstovima (KNIEZSA 1959: 34). Sve ostale grafeme možemo pripisati utjecaju njemačke tiskarske tradicije (v. SCHMIDT 2000: 304–305). Slično je i u prekomursko-slovenskim knjigama (v. DUDÁS 2012: 156).

Grafemom ⟨s⟩ bilježio se i fonem /ʒ/, što također upućuje na mađarski utjecaj. To slovo za /ʒ/ nalazimo u pravopisu *Ortographia Ungarica* Mátyása Dévaija Bíróa *Ortographia Ungarica* (Krakov, 1549. g.) (KNIEZSA 1959: 17). Slovo ⟨ʃ⟩ za /ʒ/ vjerojatno možemo objasniti utjecajem njemačke tiskarske tradicije. Slično je i u prekomursko-slovenskim knjigama (DUDÁS 2012: 156–157).

Zaključak

Povijesni razvoj kajkavske grafije počinje s drugom polovicom 16. stoljeća, kada su objavljene prve tiskane knjige na kajkavskom jeziku. Time su položeni temelji kajkavske grafije. U 17. stoljeću dolazilo je do usustavljanja i normiranja kajkavske grafije, međutim uporaba je pojedinih grafema ostala nepromijenjena te je slijedila uzus prvih knjiga. U 18. stoljeću povećala se žanrovska raznovrsnost kajkavskih izdanja. Uz nabožne knjige izlaze gramatike, rječnici, udžbenici i knjige svjetovnog sadržaja. Zahvaljujući Andriju Jambrešiću objavljena je i prva pravopisna rasprava o kajkavskoj grafiji, a kratke pravopisne upute nalazimo i u prvim kajkavskim gramatikama i školskim udžbenicima. U vezi s pojedinim grafemima možemo zaključiti da su ⟨cz⟩, ⟨ch⟩, ⟨ʒz⟩, ⟨z⟩, ⟨sz⟩, ⟨ʃ⟩ i ⟨s⟩ prisutni u kajkavskoj grafiji od samih početaka. Dvoslovi ⟨gy⟩, ⟨ly⟩ i ⟨ny⟩ za označavanje palatalnih suglasnika /đ/, /lj/ i /nj/ usustavljeni su u 17. stoljeću, a u 18. stoljeću za njih nalazimo i nekoliko novih rješenja. Kajkavska grafija 18. stoljeća već je dosljedno normirana sa sitnim odstupanjima. Najveću je poteškoću za kajkavske pisce značilo označavanje fonema /s/ i /ʃ/, što je ostalo problematično i u 18. stoljeću. Glede podrijetla grafemâ očit je mađarski utjecaj, a ima i dosta tragova njemačke tiskarske tradicije, prije svega u označavanju fonema /ʃ/. Sljedeći korak istraživanja bilo bi postavljanje kajkavske grafije u širi srednjoeuropski kontekst, a neke usporedbe s prekomursko-slovenskom tradicijom iznijeli smo već u ovom radu.

Literatura i izvori

- BG 1740 = BELLOSZTENECZ J. *Gazophylacium Illyrico-Latinum. Zagrebiae, 1740.*
- DUDÁS E. 2012 = DUDÁS E. *Primerjalni zgodovinski razvoj prekmurskega črkopisa // Jezikoslovni zapiski 2012 № 18/2. 149–165.*
- FARKAŠ L., ĆURAK, S. 2016 = FARKAŠ L., ĆURAK S. *Mađarsko-hrvatska grafijska prožimanja u prošlosti // Od početaka do danas. 120 godina kroatistike u Budimpešti. Budapest: ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék, 2016. 95–110.*
- HADROVICS L. 1964 = HADROVICS L. *Kajkavische Literatur. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1964.*
- HADROVICS L. 1977 = HADROVICS L. *Gemeinsame Traditionen der Latinität in Ungarn und Kroatien. Budapest, 1977. [Rukopis.]*
- HADROVICS L. 1994 = HADROVICS L. *Segédkönyv a szlavisztikai szemináriumi gyakorlatokhoz. Hadrovics László válogatott írásaiból. / Hilfsbuch zu slavistischen Seminarübungen Ausgewählte Schriften von László Hadrovics. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 1994.*
- HADROVICS L. 2002 = HADROVICS L. *A régi horvát szótáriróadalom. Budapest: ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék, 2002.*
- HERCIGONJA E. 1994 = HERCIGONJA E. *Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja. Zagreb: Matica hrvatska, 1994.*
- JL 1742 = JAMBRESSICH A. *Lexicon Latinum interpretatione Illyrica, Germanica et Hungarica locuples in usum potissimum studiosae juventutis digestum. Zagreb, 1742.*
- KIRÁLY P. 2003 = KIRÁLY P. *A kelet-közép-európai helyesírások és irodalmi nyelvek alakulása. A budai Egyetemi Nyomda kiadványainak tanulságai. 1777 – 1848. Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszék, 2003.*
- KNIEZSA I. 1936 = KNIEZSA I. *Magyar hatás a kaj-horvát keresztény terminológiában // Nyelvtudományi Közlemények 1936. № 50. 191–199.*
- KNIEZSA I. 1952 = KNIEZSA I. *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1952.*
- KNIEZSA I. 1959 = KNIEZSA I. *A magyar helyesírás története. Budapest: Tankönyvkiadó, 1959.*
- LN 1788 = LALANGUE J. *Nachin jabuke zemelyszke szaditi y nye na haszen obernuti : za volyu polyakov Horvatzkoga orszaga ochituvan. Vu Zagrebu: pritzkan pri Josefu Karolu Kotche, 1788.*
- LV 1776 = LALANGUE J. *Medicina ruralis illiti Vrachtva ladanyszka : za potrebochu musev y sziorமாகov horvatczkoga orszaga y okolu nyega, blisnessh meszt. Vu Varasdinu: stampana po Ivanu Thomassu plem. od Trattner, 1776.*
- MH 1779 = MULIH J. *Hrana nebezka vu pobosneh molitvah, litaniah, popevkah y lyublenom nagovarjanyu na szvetost sivlenya poztavlena : vszem kerschanzken putnikom vu nebezku domovinu putujuchem szerdcheno preporuchena. Vu Zagrebu : stampane po Ivanu Thomassu plem. od Trattnerov, czes. kraly. apost. szvetl. stamparu, 1779.*
- MZ 1742 = MULIH J. *Duhovno zerczalo. Vu Zagrebu, 1742.*
- PD 1574 = PERGOSSICH I. *Decretum koterogaie Verbewczy Istvan diachki popiszal, : a poterdilghaie Lasslou koterie za Mathiassem kral bil zeusse ghossponde i*

- plemenitih hotieniem koteri pod Wughersske corune ladanie slisse. Stapan u Nedelischu, 1574.
- SCHMIDT W. 2000 = SCHMIDT W. Geschichte der deutschen Sprache. Ein Lehrbuch für das germanistische Studium. Stuttgart: S. Hinzl Verlag, 2000.
- ŠH 1724 = ŠKVORCZ S. Hasznovito z-szlatkem. Zagrebiae, 1724.
- ŠOJAT A. 1970 = ŠOJAT A. Pravopis stare kajkavske književnosti // Filologija, 1970. № 6. 265–282.
- ŠOJAT O. 1977 = ŠOJAT O. Pregled hrvatske kajkavske književnosti od polovine XVI. do polovine XIX. stoljeća i jezično-grafijska borba uoči i za vrijeme ilirizma // Hrvatski kajavski pisci I. Zagreb: Matica hrvatska, 1977. 11–69.
- VINCE Z. 1978 = VINCE Z. Putovima hrvatskoga književnog jezika. Zagreb: SNL, 1978.
- VK 1578 = VRAMEC A. Kronika. V Lublane : Po Iuane Manline, 1578.
- VONČINA J. 2002 = VONČINA J. Latinicom pisani hrvatski tekstovi od Marulića do Gaja // Forum 2002. № 41. 286–321.
- VP 1586 = VRAMEC A. Postilla na vsze leto po nedelne dni vezda znouich szpraulena szlouenszkim iezikom. Varasdin, 1586.
- ZM 1768 = Zerczalo Marianszko kipa Jeruzalemszkoga vu Krapine pod Bratovschinum sz. Skapulara podignyenoga. Vu Zagrebu : stapano pri Andrasu Besse purgaru klobucharu, per Anton Jandera factorem, 1768.

The Kajkavian Croatian orthography in the 18th century. This paper presents the historical development of Kajkavian Croatian orthography in the 18th century. The main goal of this paper is to present the tradition of the Kajkavian Croatian orthography, as well as to introduce the use of graphemes in detail. During the Middle Ages the church counted as the centre of the literacy, thus it is obvious that the ecclesiastical Latin pronunciation defined the evolution of the individual national languages' orthographies. From this point of view, the Croatian is a special case, as in the Middle Ages the Southern Croatian areas were strongly affected by the Italian, while in the northern areas, overlapping the Archdiocese of Zagreb, a strong Hungarian impact can be observed. In the northern areas the Latin /s/ phoneme is pronounced in a Hungarian way, as [ʃ] or [ʒ].

Keywords: Croatian language, Kajkavian Croatian orthography, use of graphemes, Hungarian influence, Hungarian orthography